

LİBERAL PERSPEKTİF: ANALİZ

SAYI:8, MAYIS 2017

NEVİ ŞAHSINA MÜNHASİR BİR ORTAKLIK: TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

Nilgün Arısan Eralp

LIBERAL PERSPEKTİF ANALİZ

Sayı: 8, Mayıs 2017

NEVİ ŞAHSINA MÜNHASİR BİR ORTAKLIK: TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

Nilgün Arısan Eralp

© Nilgün Arısan Eralp

© Özgürlük Araştırmaları Derneği, 2017

Bu çalışmadaki görüşler yazara aittir ve Özgürlük Araştırmaları Derneği'nin kurumsal görüşünü yansıtmaz.

Bu çalışma Friedrich Naumann Vakfı'nın katkılarıyla hazırlanmıştır.

Özgürlük Araştırmaları Derneği

📍 Turgut Reis Caddesi, No: 15/4 Mebusevleri Çankaya - Ankara

☎ 0312 213 24 00 ✉ info@ozgurlukarastirmalari.com

f ozgurlukarastirmalari 🐦 ozgurlukar

Tasarım ve Dizgi:
Liber Plus

NİLGÜN ARISAN ERALP

Nilgün Arisan Eralp 1961 yılında doğdu. Lisans derecesini Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat bölümünden alan Eralp Leicester Üniversitesi'nden Kalkınma Ekonomisi, London School of Economics'ten ise Avrupa Birliği (AB) alanında yüksek lisans derecesi aldı.

Eralp, 1987 ile 1996 yılları arasında AT ile İlişkilerden Sorumlu Devlet Bakanlığı, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı ve Başbakanlık, Gümrük Birliği Koordinatörlüğü gibi birimlerde danışmanlık yaptı. 1990 ile 1992 arasında Devlet Planlama Teşkilatı AB ile İlişkiler Genel Müdürlüğü'nde uzman olarak görev yaptı. 1996 yılında bir yıllık süre ile Avrupa Komisyonu ve İktisadi Kalkınma Vakfı ortaklığında yürütülen 'Gümrük Birliği Bilgi Ağı' projesinin yöneticiliğini üstlenen Eralp 1997 ile 2000 yılları arasında Devlet Planlama Teşkilatı AB ile İlişkiler Genel Müdürlüğü'nde Politika ve Uyum Dairesi Başkanı olarak görev aldı. Bu görevden ayrıldıktan sonra 2009 yılına kadar Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği'nde (ABGS) Ulusal Program Dairesi Başkanlığı görevini sürdürdü. Eralp bu dönem zarfında ABGS'yi temsilen Ankara Üniversitesi, Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi'nde (ATAUM) Yönetim Kurulu Üyeliği yaptı.

Eralp, 2009 yılından bu yana TEPAV'da AB Enstitüsü (European Union Institute - EUI) Direktörü olarak çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

I - GİRİŞ.....	5
II - AB'NİN TÜRKİYE'DEKİ EKONOMİK VE SİYASİ GELİŞMELERE ETKİSİ.....	8
Gümrük Birliği Süreci.....	8
Ekonomik Kriterlere Uyum.....	10
Siyasi Kriterlere Uyum.....	11
III - HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN ARTAN ÖNEMİ	14
IV - AB'NİN GENİŞLEME POLİTİKASINDA DEĞİŞİKLİK VE TÜRKİYE'YE YANSIMASI.....	16
V - TÜRKİYE'DE AB ÜYELİĞİNİ DESTEKLEYEN KESİMLERİN SÜRECE BAKIŞI.....	21
VI - KATILIM ORTAĞINDAN STRATEJİK ORTAĞA.....	23
Dış Politikada İşbirliği.....	23
Mülteci Krizi ile Mücadele	25
Gümrük Birliğinin Güncelleştirilmesi.....	28
VII - İLİŞKİLERDEKİ SON GELİŞMELER.....	30
VIII - SONUÇ.....	34
Kaynakça.....	37

I. GİRİŞ

Bugün tarihindeki en dip noktasını yaşayan Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ilişkileri hiçbir zaman istikrarlı bir seyir izlememiştir. İlişkilerdeki iniş çıkışlar o kadar fazladır ki Türkiye-AB ilişkilerini tanımlamanın “hızla giden bir trende dışardaki manzaranın resmini çizmeye çalışmaya benzediği” söylenir; “tam görüntü yakalandı diye düşünülürken manzara aniden değişir”.¹

İlişkilerin gelişimi başından beri, Türkiye ve Avrupa’da değişen siyasi ve ekonomik koşullardan ve bölgesel/uluslararası konjonktürden etkilenmiş ve sonuçta ortaya karmaşık, öngörülemeyen ve nevi şahsına münhasır bir ortaklık çıkmıştır.

Dolayısıyla, ilişkilerin geçmişinde hiç de parlak sayılmayan dönemler olmuştur ve bu dönemlerde yaşanan sorunların bazıları da – çok fazla gündeme gelmese de- Türkiye kaynaklıdır. 1978 yılında Türkiye ekonomik sorunlar nedeni ile Gümrük Birliği sürecini tek taraflı olarak askıya aldığı², 1980 yılındaki askeri darbeden sonra taraflar arasındaki ilişkiler Avrupa Parlamentosu kararı ile tamamen dondurulduğunda, 1990 yılında Türkiye’nin AB üyeliği başvurusu ülkedeki ekonomik ve siyasi koşullara değinilerek kibarca ret edildiğinde³ ve nihai olarak AB’nin 1997 yılında Lüksemburg’da gerçekleştirdiği zirvede Türkiye’ye aday ülke statüsü verilmeyerek diğer aday ülkeler için söz konusu olmayan bazı koşullar ileri sürülüp, ülke genişleme sürecinden dışlandığında Türkiye de siyasi diyalogu askıya alınca ilişkilerde hep ciddi bir kriz oluşmuştur.⁴

1. Ahmet Evin, “Introduction” in *Turkey and the European Community*, eds. Ahmet Evin and Geoffrey Denton (Opladen: Leske u. Budrich, 1990).

2. Heinz Kramer, *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States*. (Washington: The Brookings Institution, 1999).

3. Mehmet Uğur, *The European Union and Turkey: An Anchor/Credibility Dilemma*, (UK, Ashgate Pub Ltd, 1999).

4. Atilla Eralp, *Turkey and the European Union in the Post Cold War Era*. “Turkey’s New World”, (2000).

İlişkilerin bu istikrarsız seyrinin, Türkiye 1999 yılının Aralık ayında tüm AB ülkeleri tarafından resmen aday ülke olarak tanındıktan ve özellikle Aralık 2004’de ülke ile müzakerelere başlanmasına karar verildikten sonra değişeceği beklenmiş olsa da AB tarihinde ilk kez bir aday ülke ile ilişkiler katılım müzakereleri başladıktan sonra kötüye gitmeye başlamıştır. Oysa ilke olarak katılım müzakereleri süreci boyunca aday ülkenin üyelik perspektifi giderek netleşir ⁵. Türkiye konusunda ise durum farklı olmuştur. İlişkilerde müzakerelerin başladığı 2005 yılından itibaren sürekli ciddi sorunlarla karşılaşmıştır.

Katılım müzakereleri başladıktan sonra, ilişkilerdeki istikrarsızlıkta özellikle başlangıçta AB’nin de önemli rolü vardır. Her şeyden önce Kıbrıs’ın adadaki sorunlara bir çözüm getirilmeden AB üyesi yapılması, en kapsamlı ve dengeli çözüm paketi olan Annan Planına Kıbrıslı Rumlar hayır; Kıbrıslı Türkler evet dedikten sonra AB’nin Kıbrıslı Türklere vaatlerini⁶ yerine getirmemesi, katılım müzakereleri başladıktan sonra Kıbrıs Sorununun sürece yansması, Türkiye’nin bazı üye ülke liderleri tarafından kültür/din bazında dışlanması, Fransa ve Kıbrıs gibi bazı AB ülkelerinin AB’nin oybirliği ile aldığı kararlara karşı çıkarak bazı müzakere fasıllarını bloke etmeleri ve bu duruma karşı pasif kalınması bu süreçte AB’nin yaptığı ciddi hatalardır. Bu şekilde katılım müzakereleri süreci adil olmaktan çıkmıştır. Neticede Türkiye kamuoyunda “Türkiye ne yaparsa yapsın AB üyesi olamayacak” duygusu yerleşmiştir. Bu anlayış Türkiye’de AB karşıtlarının elini güçlendirmiş, ülkede AB yanlısı koalisyonu zayıflatmış, AB katılım sürecinin savunulmasını siyasi açıdan riskli bir hale getirmiştir. Siyasi partilerin verdikleri desteği azaltarak bu süreci Türkiye’de neredeyse “sahipsiz” bırakmış ve hatta özünde evrensel değerler olan demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi ilkelerin evrensel değil, AB’nin Türkiye’ye empoze etmeye çalıştığı “kültürel” değerler olarak gösterilmeye çalışılmasına neden olmuştur. ⁷

İlişkilerdeki en önemli risk faktörü tarafların içine girdiği kısır döngüdür.

5. Nilgün Arisan and Atila Eralp, “What Went Wrong in the Turkey-EU Relationship” in *Another Empire?* ed. Kerem Öktem, Ayşe Kadioğlu, Mehmet Karlı (Istanbul: Bilgi University Press, 2012).

6. Özellikle doğrudan ticaret konusunda.

7. Nilgün Arisan, “Turkey and the EU: A ‘Unique Partnership’”, *AICGS, German American Issues; No.16*, he American Institute for Contemporary German Studies, 2014

AB'nin Türkiye'yi kimlik sorgulamasına dayalı nedenlerle tam benimseyememesi ve Avrupalılığı hakkındaki endişelere atıfta bulunması Türkiye'nin AB katılım müzakereleri sürecine olumsuz yansımıştır. Her ne kadar AB'ye katılım Türkiye'de bir devlet politikası niteliği kazandıysa da bu söylem düzeyinde kalmış ve yukarıda da ifade edildiği gibi özellikle değerler olarak içselleştirilememiştir. Zaman içinde AB'nin Türkiye üzerindeki yaptırım gücünü yitirmesi Türkiye'de demokrasinin konsolidasyonu sürecinin yavaşlamasındaki etkenlerden biri olmuştur. Bu durum da AB'de Türkiye'nin güçler ayrılığı ve hukukun üstünlüğüne dayalı katılımcı bir demokrasiyi yerleştiremediği izlenimini yaygınlaştırmış ve Türkiye'ye karşı çıkan yabancı düşmanı aşırı sağ kesimlerin elini daha fazla güçlendirmiştir. Bu kesimin Türkiye karşıtlığı, Türkiye'deki AB karşıtlığını besleyerek Türkiye'nin evrensel AB normlarından uzaklaşmasını kolaylaştırmıştır.

II. AB'NİN TÜRKİYE'DEKİ EKONOMİK VE SİYASİ GELİŞMELERE ETKİSİ

İlişkilerdeki bütün bu dalgalanmalara rağmen AB, son yıllara kadar Türkiye'deki ekonomik ve siyasi gelişmelerin itici gücü olduğu da yadsınamaz. AB'nin Türkiye'deki ekonomik gelişmelerdeki rolü 1996 yılında tamamlanan Gümrük Birliği süreci ile başlamış ve adaylık süreci ile devam etmiştir. İki süreçte de AB Türkiye'nin ekonomik reformlarına örnek teşkil etmiş ve taraflar arasındaki ekonomik bütünleşme ve karşılıklı bağımlılık artmıştır. Her ne kadar 1964 yılında yürürlüğe girerek AB ile ortaklık ilişkimizi başlatan Ankara Anlaşmasınının 28. maddesi uyarınca, ortaklık antlaşmalarımızın işlenmesi ve Türkiye'nin antlaşmalardan doğan yükümlülüklerini tam olarak yerine getirmesi halinde "tarafların Türkiye'nin tam üyelik olasılığını inceleyecekleri" hükmü getirilmiş, yani Türkiye'nin üyelik koşullarını yerine getirmesi koşuluyla üye olma olasılığının bulunduğu belirtilmiş olsa da AB'nin Türkiye'deki siyasi gelişmelerde temel etken olması da adaylık süreci ile birlikte yani 2000'li yılların başında başlamıştır. Kısaca söylemek gerekirse AB, adaylık sürecinde Türkiye'de siyasi alanda özgürlükçü demokrasinin konsolidasyonuna, ekonomik alanda ise 2000'li yılların başında sağlanan istikrarın sürdürülebilirliği konularına yoğunlaşmıştır.

Gümrük Birliği Süreci

Gümrük Birliği süreci, bazı eksikliklerine karşın Türkiye ekonomisinde kapsamlı değişikliklere neden olmuştur. Bunun nedeni de AB'de malların serbest dolaşımını belirleyen sistemin klasik anlamda Gümrük Birliği olmaktan çıkmış olmasıdır. Başka bir deyişle taraflar arasındaki gümrük vergilerinin ve eş etkili önlemlerin kaldırılarak ortak bir gümrük tarifesi uygulanması, malların serbest dolaşımını sağlamaya yetmemektedir. Bu nedenle AB 1985 yılında başlattığı gerçek bir iç pazar oluşturma sürecini 1993 yılında tamamlayarak kendi arasındaki ticareti tüm engellerden arındırmıştır. Bu amaca yönelik olarak da üye ülkelerin sanayi, ticaret ve rekabet politikalarında ve bunların hukuki altyapılarında bir paralellik tesis edilmiştir. Türkiye ile 1996 yılında sonuçlanan Gümrük Birliği süreci, sadece malların serbest dolaşımını sağlamamış, AB'nin ortak rekabet politikası, devlet yardımları sistemi, fikri ve sınai mülkiyet ve teknik engellerin kaldırılması gibi politikalarının önemli bir bölümünün de Türkiye'nin hukuk sistemine malların

serbest dolaşımını sağlayacak ölçüde yansıtılmasına neden olmuştur⁸. Gümrük Birliği'nin Türkiye'ye en önemli katkılarının başında dış ticaret politikasının serbestleştirilmesini hızlandırması ve Türkiye sanayisinin rekabet gücünü artırması gelmektedir. Sanayi üretiminde katma değeri yüksek olan malların payı artmış, özellikle beyaz ve kahverengi eşya ve otomotiv sektörü AB ülkelerinde rekabet gücü ile kendini kanıtlamıştır. Türkiye ve AB arasındaki ticaret 1995 ila 2014 yılları arasında altı kat artarak 28 milyar Dolar'dan 158 milyar Dolar'a çıkmıştır. Türkiye AB'nin beşinci, AB de Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı haline gelmiştir. Türkiye sanayisinin artan rekabet gücü ve ürün kalitesi Türkiye'nin bölgesindeki diğer ülkelerle yaptığı ticareti de 1995-2014 döneminde yirmi kat artırmıştır. Ayrıca Gümrük Birliği 1980'lerden beri serbest piyasa ekonomisine geçtiğini iddia eden Türkiye'ye serbest piyasanın olmazsa olmazı niteliği taşıyan bir rekabet yasası ve rekabet politikasını 1997 yılında kazandırmıştır. Sınai mülkiyeti garanti altına alan patent yasası da Gümrük Birliği sayesinde Türkiye mevzuatına dahil edilmiştir. Gümrük Birliği Türkiye'ye gelen doğrudan yabancı sermaye girişini de artırmıştır. Türkiye'ye 2007-2013 yılları arasında giren 84 milyar Dolar'lık doğrudan yabancı sermayede AB'nin payı % 70'e ulaşmıştır⁹. Genel olarak Gümrük Birliğinin Türkiye ekonomisine milli gelirin % 1'i kadar katkı sağladığı hesaplanmıştır.¹⁰

2014 yılında AB'nin inisiyatifi ile başlatılan bir Dünya Bankası çalışması sonucunda Türkiye'nin de onayı ile taraflar Gümrük Birliğinin günümüzün uluslararası ticaret koşullarına uydurulması, daha sağlıklı işlemesi ve kapsamının hizmetler, kamu alımları ve tarım ürünlerini de içerecek şekilde güncelleştirilmesi için ilke kararı almışlardır. Ancak AB, bu güncelleştirme olmadan da mevcut Gümrük Birliğinin düzgün işleyebilmesinin Türkiye'de mevzuatın özellikle fikri mülkiyet hakları, rekabet ve devlet yardımları gibi alanlarda AB müktesebatı ile uyumlu hale getirilmesi ile yakından ilgili olduğuna da dikkat çekmektedir. AB kaynaklarına göre güncelleştirmeyle özellikle karşılıklı ticarete ve genel refah seviyelerinde milyarlarca Avro artış beklenmektedir. Bu kaynaklar AB'nin Türkiye'ye yıllık ihracatında 27 milyar Avro, Türkiye'nin AB'ye yıllık ihracatında da 5 milyar Avro artış ger-

Türkiye ve AB arasındaki ticaret 1995 ila 2014 yılları arasında altı kat artarak 28 milyar Dolar'dan 158 milyar Dolar'a çıkmıştır. Türkiye AB'nin beşinci, AB de Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı haline gelmiştir.

8. Nilgün Arısan, ““Türkiye ve AB Arasındaki Yeni Ortaklık İlişkisi”, Türkiye Mimar Mühendisler Odası Yayını, 1995.

9. Kemal Kirişçi ve Sinan Ekim, “Why an EU-Turkey Customs Union Upgrade is Good for Turkey”, German Marshall Fund, On Turkey Series, May 29, 2015

10. Senem Aydın-Düzgüt and Nathalie Tocci, Turkey and the European Union, Palgrave, 2015

çekleşmesini, Türkiye’de 12 milyar Avro, AB’de ise 5 milyar Avro toplam refah artışı sağlanmasını öngörmektedir ¹¹. 29 Kasım 2015’te Türkiye ve AB arasında yapılan zirvede alınan kararlarda Gümrük Birliğinin güncelleştirilmesi konusu da ele alınmış, zirve sonuç bildirisinde “Gümrük Birliğinin güncelleştirilmesine ilişkin hazırlık çalışmalarının tamamlanmasının ardından 2016 yılı sonlarına doğru resmi müzakereler başlatılabilecektir” ifadesi yer almıştır. Şu anda müzakerelere başlanabilmesi için Avrupa Komisyonunun AB Bakanlar Konseyinden müzakere yetkisi alması beklenmektedir. Söz konusu yetkinin oybirliği ile mi yoksa nitelikli çoğunlukla mı alınacağı konusunda AB kurumlarının hukuk servisleri arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Eğer söz konusu yetki oybirliği ile alınacaksa bazı AB üye devletlerinin olumsuz oy kullanarak müzakerelerin başlamasını tehlikeye sokabilecekleri olasılığı yüksektir. Ayrıca yetki alma süreci tamamlanmadan önce muhtemelen Nisan 2017’de Avrupa Parlamentosunun da bir tavsiye kararı alması beklenmektedir. Hazırlanmakta olan karar taslağında Avrupa Komisyonuna insan hakları ve temel özgürlüklere ilişkin siyasi kriterleri de Gümrük Birliği’nin güncelleştirilmesi sürecine dahil etme konusunda çağrıda bulunmaktadır. Türkiye’de anayasal referandum sürecinde gündeme gelen usulsüzlük ve yolsuzluk iddiaları ve kabul edilen anayasa değişikliklerinin niteliği Parlamentonun bu çağrısını daha kuvvetle dile getirmesine neden olmuştur. Avrupa Parlamentosunun söz konusu güncelleştirme müzakerelerinde bir karar yetkisine sahip olmamasına karşın, müzakereler tamamlandıktan sonra anlaşmayı kabul ya da veto hakkı mevcuttur.

Ekonomik Kriterlere Uyum

Türkiye’nin adaylık süreci ile birlikte, AB’nin Kopenhag ekonomik kriterlerine¹² uyum sürecini de başlamıştır. Bu uyum sürecinin temel parametrelerinin 2001 krizi ertesinde Uluslararası Para Fonu ile birlikte uygulanmasına başlanılan istikrar programının gerektirdiği önlemler ile çakışması Türkiye’nin özellikle 2000’li yılların başında hızla ilerleme kaydetmesini sağlamıştır. Türkiye’nin, AB normlarına ekonomik açıdan uyum sürecinde serbest piyasa ekonomisinin yasal ve kurumsal altyapısı büyük ölçüde tamamlanmış; büyüme, enflasyon vb. başlıca ekonomik göstergelerde iyileşme ve

11. NTV, “AB’den Gümrük Birliği Açıklaması”, 21 Aralık 2016, http://www.ntv.com.tr/ekonomi/abden-gumruk-birligi-aciklamasi,_yoINtTYk2xMOFVaVPyiA

12. AB ülkeleri ile rekabet etme gücüne sahip işleyen bir piyasa ekonomisine sahip olma.

ekonomik istikrar önemli ölçüde sağlanmıştır. Özellikle kamu finansmanında mali disiplin oluşturulmuş ve kalkınma politikasında bölgesel kalkınma yönünde adımlar atılırken kırsal bölgelerde de tarım dışı sektörlerin gelişimine yönelik kırsal kalkınma politikası başlatılmıştır. Bu gelişmelerin sonucunda AB, Türkiye için hazırladığı 2008 yılı İlerleme Raporu'nda¹³ "Türkiye ekonomisi, iç siyasi krizleri zor koşullara sahip bir global mali ortama ve artan gıda ve enerji fiyatlarına karşı ciddi bir dayanıklılık göstermiştir" diyerek, Türkiye'nin artık işleyen bir serbest piyasa ekonomisi sayıldığını belirtmiştir. Ancak AB, bütün bu süreç boyunca Türkiye'de tarımdaki istihdamın göreceli yüksekliğini, bölgesel farklılıkları ve kayıt dışı ekonomiyi ciddi sorunlar olarak görmeye devam etmiştir. 2013 yılından itibaren de düşmeye başlayan büyüme oranı; yükselen cari açık; istikrarsız dış borç yapısı; azalma eğilimine giren yabancı yatırım; artma eğilimi içinde bulunan enflasyon oranı; kayıt dışı istihdam; esnek olmayan işgücü piyasası; farklı hedeflere sahip gözüken karmaşık para politikası; kamu alımları ve devlet yardımlarında saydamlığın sağlanamamış olması gibi konulara dikkat çekmeye başlamıştır. AB ayrıca 2014 yılından başlayarak "ekonomi politikaları oluşum süreçlerinin ülkedeki siyasi gerilimden etkilendiğinin gözlemlendiğini" de ifade etmiştir. AB'nin bu yerinde uyarıları çok fazla dikkate alınmamış, Türkiye'nin AB katılım süreci özellikle 2010 yılından başlayarak durakladığında ise mali disiplin gevşemiş, büyüme oranları düşmeye başlamış (2016 yılının üçüncü çeyreğinde Türkiye ekonomisinin büyüme oranı -%1,8 olmuştur), enflasyon artarak çift basamaklı rakamlara ulaşmış (% 10), Türk Lirasının değeri rekor düzeyde düşmüş ve çeşitli kredi derecelendirme kuruluşlarının Türkiye'nin kredi derecesini düşürmesinden sonra zaten azalma eğiliminde olan dış sermaye girişi daha da azalmıştır.¹⁴

Siyasi Kriterlere Uyum

Yukarıda da ifade edildiği gibi, AB, ekonomik alanda olduğu gibi adaylık sürecinden başlayarak Türkiye'de gerçekleştirilen devrim niteliğindeki siyasi reformların da başlıca itici gücü olmuştur. Ayrıca siyasi kriterlerin ekonomik kriterlerden farklı bir niteliği ve ağırlığı da vardır: Ekonomik kriterlerden farklı olarak adaylık sürecinde Türkiye-AB ilişkilerinin gidişatını

13. Turkey 2008 Progress Report, European Commission, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf

14. Financial Times, "Turkey, the Crisis Candidate", January 9, 2017.

AB, ekonomik alanda olduğu gibi adaylık sürecinden başlayarak Türkiye'de gerçekleştirilen devrim niteliğindeki siyasi reformların da başlıca itici gücü olmuştur.

belirleyen temel unsur Türkiye'nin demokrasi ve insan hakları sicili olmuştur. Kısacası AB ile katılım süreci ile siyasi alandaki ilerleme karşılıklı güçlü bir etkileşim içinde bulunmuştur.

AB, bir aday ülkenin katılım müzakerelerine başlayabilmesi için Kopenhag siyasi kriterlerinin¹⁵ yerine getirilmesini zorunlu tutmaktadır. Türkiye ile katılım müzakerelerine başlama kararı alınmadan önce, Avrupa Komisyonu 2004 yılı İlerleme Raporunda ülkenin siyasi kriterleri “yeterince” karşıladığı tespitini yapmış, AB devlet ve hükümet başkanları da bu tespite dayanarak 2004 yılında müzakerelerin açılmasına karar vermişlerdir. Bu kararın öncesinde ve sonrasındaki birkaç yıl içinde Türkiye’de kapsamlı bir demokratik dönüşüm yaşanmış, bu dönüşüm Türkiye’nin demokratik reformları sürdürdüğü dönemde bölgesinde bir “ilham kaynağı” olmasını da sağlamıştır¹⁶. Bu süreçte, Türkiye’de siyasi alandaki başlıca reformları şu şekilde özetlemek mümkündür: İdam cezasının kaldırılması, azınlık haklarının iyileştirilmesi, ifade ve toplanma özgürlüklerinin genişletilmesi, devlet güvenlik mahkemelerinin kaldırılması, sivil-asker ilişkilerinin normalleşmesi, işkence ve kötü muamele ile mücadelede ciddi adımlar atılması ve kadın haklarının yasal temelini sağlamlaştırılması.

Ancak reform ivmesinin devam ettiği günlerde bile AB siyasi kriterlere uyum konusunda bazı eksiklikler tespit etmiştir. Bunlar: Yolsuzlukla mücadele stratejisinin uygulama sürecinde sorunlar; seçim barajının yüksekliği; dokunulmazlıkların kapsamının genişliği; basın ve ifade özgürlüğüne ilişkin bazı kısıtlamalar; sendikal hakların AB ve Uluslararası Çalışma Örgütü normlarının gerisinde kalması; kadın hakları alanındaki tatmin edici yasal çerçevenin gerçek hayata yansıtılamaması; kadınların ekonomik, siyasi ve sosyal alandaki konumunu iyileştirmede ve aile içi şiddetle ve töre cinayetleri ile mücadelede yetersizlikler; özgürlükleri güçlendirecek kapsamlı ve katılımcı yöntemle hazırlanacak bir anayasa reformu yapılamamasıdır.

Bundan sonra, özellikle 2013 yılından itibaren, “barışçıl gösteri” olarak tanımladığı Gezi Parkı protestolarına ve bu protestolara gösterilen orantısız şiddete de sıklıkla vurgu yapan AB Türkiye’de gerçek anlamda bir katılımcı demokrasinin henüz konsolide edilmediğini söylemeye başlamıştır. İfade ve toplanma ve özgürlüğü başta olmak üzere temel haklara yargı

15. Demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıklara saygı gösterilmesini ve korunmasını garanti eden kurumların varlığı.

16. Bkz. TESEV’in “Ortadoğu’da Türkiye Algısı” raporları (2011-2013).

sürecinde saygı gösterilmesi zorunluluğunu ve bunun Türkiye'deki siyasi reformların en önemli ölçütü olacağını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, AB, bu konularla ilgili müzakere fasıllarının¹⁷ açılmasının önündeki siyasi engellerin kaldırılmasının gerekliliğinin de altını çizmekle beraber, bu fasılların açılmasını engelleyen üye devletler ikna edilememiş, AB bu konuda tatmin edici bir çaba gösterememiştir. Bazı AB uzmanları söz konusu değerlendirmelerin Türkiye'ye net mesajının "liberal bir demokrasi için seçim sandığından fazlasına ihtiyaç olduğu"¹⁸ şeklinde yorumlar yapmışlardır.

2013 yılından itibaren AB'nin Türkiye'ye "katılımı hedefleyen bir aday ülke" olarak değerlendirmesinde sorunlar gözlemlenmeye başlamıştır. Bunun temel nedenlerinden biri de 2012 yılından başlayarak, AB'nin "hukukun üstünlüğü"nü Genişleme Stratejisi'nin merkezinde konumlandırması ve Kopenhag siyasi kriterlerinin temel ölçütü haline getirmesidir. Bu gelişmede, aday ülkelerin ve Bulgaristan, Romanya ve Macaristan gibi görece olarak yeni üye olan ülkelerin bu alanda karşılaştığı sorunların belirgin hale gelmesi de önemli rol oynamıştır.

17. 23. ve 24. fasıllar (Yargı ve Temel Haklar ve Adalet, Özgürlük ve Güvenlik)

18. Marc Pierini, "Europe and Turkey: Still Talking?," European Voice , 17 October 2013.

III. HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN ARTAN ÖNEMİ

AB'nin 2013 yılı Genişleme Stratejisi'nde şu ifade yer almaktadır: "AB'ye katılmak isteyen ülkeler hukukun üstünlüğü ilkesinin işlerliğini sağlayacak temel kurumları oluşturmalı ve desteklemelidirler.....organize suç ve yolsuzlukla mücadele siyasi, ekonomik ve yasal sistemlere suç unsurlarının sızmasını engellenmesinde esastır."¹⁹

Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan ve AB tarafından kabul edilen Genişleme Stratejisi'nin hukukun üstünlüğünü merkeze oturtan bu yaklaşımı 2014 yılından itibaren AB ile yapılan tüm üst düzey temaslarda kendini hissettirdi. Bu yaklaşımın Türkiye'ye yönelik olarak iyice belirginleşmesinde AB'nin Gezi Parkı protestolarından sonra belirli bir süre Türkiye'de demokrasinin konsolidasyonu sürecine katkı sağlama yönündeki istekliliğinin ve ülkedeki yolsuzluk iddialarının soruşturması ve bu soruşturmanın ele alınış biçiminin de etken olmuş olması muhtemeldir. AB'de özellikle 2014 yılından başlayarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurumlarının tek elden yönetildiği, yargının bağımsızlığının ortadan kalktığı ve hukukun üstünlüğü ilkesinin zedelendiği izlenimi oluştu. Bu izlenim de Türkiye'nin zaten sorunlu olan AB katılım sürecini iyice sekteye uğrattı.

O zaman Türkiye'nin Başbakanı sıfatını taşıyan Recep Tayyip Erdoğan AB kurumlarının üst düzey yöneticileri ile görüşmek için Ocak 2014'de Brüksel'e gitmeden önce Türkiye ile katılım müzakerelerinin sağlıklı ve adil bir şekilde devamını savunan Almanya Dışişleri Bakanı Frank-Walter STENMEIER, "Türkiye'den hukukun üstünlüğü ilkesine tekrar saygı göstermesini beklemek sadece yapılabilecek bir şeyi değil, yapılması gereken bir şeyi talep etmektir" açıklamasını yaptı. Erdoğan'ın ziyareti esnasında Brüksel'de, AB Konseyi, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Komisyonu başkanları kamuoyu önünde bir tartışma açmak istemeseler de hepsi ayrı ayrı, saydam ve tarafsız bir yargının önemini vurgulayarak yolsuzluk iddialarına yönelik soruşturmalarının sonuçlandırılmasının önemine değinmişlerdir.

2014 yılının Ocak ayı sonunda 22 yıldan beri ilk kez Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunan Fransa Başkanı olan François Holland da daha çok ikili ekonomik ilişkileri geliştirme amacıyla gelmiş izlenimi vermesine ve kendi ülkesinin bloke etmeye devam ettiği fasılların akibetine değinmemesine

19. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2013-2014, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/strategy_paper_2013_en.pdf.

rağmen; “tartışmamız gereken fasıllar bence şu anda Türkiye’de sorunlu alanlarla ilgili olanlar, yani, kuvvetler ayrılığı, temel haklar, hukukun üstünlüğü ve yargı hususlarını içeren fasıllar olmalıdır” demiştir.

Daha sonra Başbakanın Şubat 2014’deki Almanya ziyaretinde Almanya Başbakanı Angela Merkel de Türkiye’de hukukun üstünlüğü ilkesine ilişkin gelişmelere yönelik kaygısını ima ederek adalet ve temel haklar konularını kapsayan fasılların müzakerelere açılmasını istediklerini belirtmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi AB bu konuda kayda değer bir çaba göstermemiş, Avrupa Komisyonu ve önemli AB üyeleri liderlerinin açılmasının gerekliliğine dikkat çektikleri bu fasılları bir üye devletin tek taraflı kararına rehin bırakan güvenilirlik zafiyetini giderememiştir.

AB’nin 2013 yılının sonlarından itibaren Türkiye’ye bakışını en iyi özetleyen ise Avrupa Komisyonu’nun görevini bırakmakta olan başkanı Jose Manuel Barosso’nun 2014 yılı eylül ayı sonunda bir mülakatta ²⁰ söyledikleri olmuştur. Barosso bu mülakatta: “Türkiye’nin üyeliğe hazır olup olmadığıyla ilgili genel algıda Türkiye’nin demokrasi, hukukun üstünlüğü ve temel haklar gibi kilit alanlardan başlayarak AB’nin benimsediği tüm evrensel değerlere saygı gösterilmesi ve bunların güçlendirilmesi yönünde çalışmaya gönüllü olduğuna dair irade ve inandırıcılık ortaya koymasının çok önemli rol oynadığını” ifade etmiş ve “yolsuzluk iddialarının ele alınış biçiminin Türkiye’nin imajı ve katılım müzakereleri üzerindeki olası etkisinden duyduğu kaygıları” dile getirmiştir.

AB’de özellikle 2014 yılından başlayarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurumlarının tek elden yönetildiği, yargının bağımsızlığının ortadan kalktığı ve hukukun üstünlüğü ilkesinin zedelendiği izlenimi oluştu. Bu izlenim de Türkiye’nin zaten sorunlu olan AB katılım sürecini iyice sekteye uğrattı.

20. “Üyelik için Kestirme Yol Yok”, Hürriyet, 29 Eylül 2014 <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/27292500.asp>

IV. AB’NİN GENİŞLEME POLİTİKASINDA DEĞİŞİKLİK VE TÜRKİYE’YE YANSIMASI

Bu arada AB’de önemli bir gelişme olmuş, Mayıs 2014’de gerçekleşen Avrupa Parlamentosu seçimleri sonucunda en fazla oy alan parti olan Avrupa Halk Partisi başkanı Jean-Claude Juncker Avrupa Komisyonu başkanı olduktan sonra yeni Komisyonun programını Temmuz ayında Avrupa Parlamentosuna sunarken ilginç bir açıklama yapmıştır²¹. AB’nin yakın tarihinde ilk defa resmi ağızlardan yapılan bu açıklamaya göre “kendisinin dönem başkanlığında halihazırda devam eden katılım müzakereleri sürecekti”²², “özellikle Batı Balkanlar’ın Avrupa perspektifine ihtiyacı bulunmaktaydı”, ancak “önümüzdeki beş yıl içinde AB’de hiçbir genişleme gerçekleşmeyecekti”.

Bu açıklamayı takiben Juncker Komisyonunda genişlemeden sorumlu Komisyon üyeliğinin tamamen kaldırılması ve sadece komşuluk politikasından sorumlu hale gelmesi gündeme gelmişse de²³ başta İsveç eski Dışişleri Bakanı Carl Bildt olmak üzere bazı AB siyasetçilerinin bunun yaratacağı sarsıntıyı dile getirmeleri nedeniyle böyle bir gelişme gerçekleşmedi. Söz konusu Komisyon üyeliği “Avrupa Komşuluk Politikası ve Genişleme Müzakereleri”nden sorumlu hale geldi.

Juncker’in söz konusu açıklaması Batı Balkanlar’da tepkiyle karşılanırken Türkiye’de pek ilgi çekmedi. Konu ile ilgilenen az sayıda uzmanın AB yetkililerine sordukları sorulara verilen cevaplar genelde, Juncker’in açıklamasının “malumun ilanı” olduğu, bunun asla genişleme sürecinin sonu olmadığı müzakerelerin değil sadece nihai genişleme kararının geçici bir şekilde askıya alındığı şeklindeydi. Bazı Türk yetkililer de gayri resmi açıklamalarında bu şekilde hem Avrupa Komisyonunun hem de Türkiye’nin zaman kazanmış olduğunu ifade ettiler

21. Jean-Claude Juncker, “A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change,” European Commission (July 2014): p.10 http://ec.europa.eu/about/juncker-commission/docs/pg_en.pdf

22. Halihazırda katılım müzakereleri devam eden ülkeler, İzlanda, Karadağ ve Türkiye’dir. Diğer aday ülkeler olan Arnavutluk, Makedonya ve Sırbistan ile müzakereler henüz başlamamıştır.

23. <http://www.euractiv.com.tr/genisleme/article/bildtden-komisyonunda-genislemeyen-sorumlu-uyey-bulunmamasna-tepki-030218> ve the Western Balkans and the EU: In the queue, The Economist, 27th September 2014

Genişlemenin ertelenmesine ilişkin açıklamanın arkasındaki nedenler irdelendiğinde bu açıklamanın AB’de bir süredir genişleme süreci aleyhine gelişen eğilimin dışavurumu olduğunu söylemek yanlış olmaz. Avrupa bütünleşme süreci bir süredir bir “meşruiyet” veya “varoluş” krizi olarak da adlandırılan kritik ve çalkantılı bir dönemden geçmektedir. Bu sarsıntılardan Avrupa bütünleşme sürecine damgasını vuran ve birbirini besleyen “derinleşme-genişleme” dinamikleri de etkilenmiş, bu iki dinamik arasındaki uyum bozulmuş ve AB’nin geçmişte başarılı olarak nitelendirilen genişleme politikası aleyhinde bir ortam oluşmuştur.

Bu ortamın başlaması AB’nin iki kurucu üye devleti olan Fransa ve Hollanda halklarının 2005 yılında yapılan referandumlarda AB’ye yeni bir şekil verecek olan “Anayasal Antlaşma” yı, özellikle küreselleşme ve genişlemeye olan tepkileri nedeniyle reddetmeleri ile olmuştur. Bu şekilde kurumsal sorunlarla sarsılmaya başlayan Avrupa bütünleşme süreci, 2008 yılında başlayan ve 2010 yılından itibaren ağırlaşan ekonomik krizin de etkisiyle “derinleşme-genişleme” yaklaşımını gözden geçirme zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu çalkantılı ortamda AB’de ağırlık kazanan görüş, geçmişte genişleme sürecinin motoru olan Almanya’nın da etkisiyle özellikle “iktisadi yönetim” alanında derinleşmeye ağırlık verme yönünde olmuş ve genişleme için zamanın uygun olmadığı görüşü ağırlık kazanmıştır. Almanya’nın genişleme politikasına olumsuz ve şüpheli bakan Fransa’ya yaklaşması, AB’nin iki temel aktörünün genişlemeye karşı ortak bir tutum almaları AB’nin diğer üyelerini de etkilemiştir. Kısacası AB’nin yaşadığı sancılı dönem sonucunda “zamanın ruhu” genişleme aleyhine gelişmiştir. 2000’li yıllarda Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerini kapsayan genişleme gündemdeyken bu ülkelere ilişkin “teşvik-koşulluluk” dengesi dikkatli bir şekilde kurulup çalışmalar belirli bir takvime sahip yol haritaları çerçevesinde sürdürülürken günümüzde genişleme süreci “açık – uçlu” bir nitelik kazanmış ve koşulluluğa ağırlık verilirken teşvikler ortadan kalkmıştır. AB’de genişleme konusunda sahip olunan tek itici güç, yakın çevrede (özellikle Batı Balkanlar’da) istikrar sağlayarak bu bölgeden AB’ye sızacak bir istikrarsızlığı ve göç akımını önlemek olmaya başlamıştır. Bunun sonucunda AB’nin çekiciliğinde de görece bir azalma olmuş ve aday ülkeler üzerindeki dönüştürücü gücü de azalmıştır. Dolayısıyla genişleme sürecinin tekrar gözden geçirilmesi bir gereklilik haline gelmeye başlamıştır.

Bu arada, Avrupa bütünleşme sürecinde “zamanın ruhu” derinleşmeye

Kurumsal sorunlarla sarsılmaya başlayan Avrupa bütünleşme süreci, 2008 yılında başlayan ve 2010 yılından itibaren ağırlaşan ekonomik krizin de etkisiyle “derinleşme-genişleme” yaklaşımını gözden geçirme zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır.

yönelir ve genişleme aleyhine bir ortam oluşurken Avrupa bütünleşmesinin geleceğine yönelik tartışmalarda “kademeli-esnek bütünleşme” yaklaşımlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu yaklaşımlar Avro bölgesi üyeliği ile AB üyeliğinin farklılaşabileceği ve gelecekte AB’de farklı üyelik tipleri oluşabileceğine yöneliktir. Bu görüşlerin kurumsal çerçevede nasıl şekillenebileceğinin henüz netleşmemesine karşın bu konudaki tartışmaların eskiye nazaran yoğunluk kazandığı görülmektedir. Henüz genişleme sürecinin bu boyutta tartışılması çok sınırlıdır, bu nedenle bütünleşme tartışmaları ile genişlemeye ilişkin tartışmalar arasında kopukluk gözükmemektedir. Her ne kadar bazı aday ülkeler bu gelişmeyi “farklı sınıflardan oluşan bir Avrupa”nın ortaya çıkması olarak görüp eleştirseler ve bir “kast sistemi”nin ortaya çıkma olasılığından endişe etseler de²⁴ AB’deki esnek bütünleşme tartışmalarının genişleme sürecini nasıl etkileyeceği henüz belirsizdir. Bu durumun da AB’de bazı karar vericiler için genişlemenin bir süre ertelenmesini zaman kazanmak açısından çekici kıldığı düşünülmektedir.

AB’de genişlemenin ertelenmesinin resmi bir ağızdan açıklanmasının nedenlerinden birisinin de son yıllarda karşılaştıkları sorunlardan genişlemeyi sorumlu tutan kamuoyunun yatıştırılması olduğu düşünülmektedir. Her ne kadar Mayıs 2014’de gerçekleşen Avrupa Parlamentosu seçimlerine katılım % 43 civarında sınırlı kaldıysa da AB’de son on yıldır gözlemlenmeye başlayan²⁵ ve günümüzde giderek artan bir eğilimin iyice somutlaşmasına yol açtı. Yabancı karşıtı²⁶ ve Avrupa bütünleşmesi muhalifi²⁷ partilerin aldığı oylar çok ciddi oranda attı. Bu partiler artan işsizliğin yarattığı göç korkusunu da kullanarak kamuoyunun genişleme konusundaki görüşlerini iyice olumsuz hale getirmekte başarılı oldular.

Juncker’in açıklamasında bu önemli gelişmenin de gözardı edilmesi mümkün değildir.

Avrupa Komisyonu başkanı Juncker’in genişleme sürecine beş yıllık bir

24. Dimitar Bechev, The Periphery of the Periphery: The Western Balkans and the Euro Crisis, Policy Brief (London, United Kingdom: ECFR, August 2012)

25. Zeynep Atikkan, Avrupa Benim: Batı Avrupa’da Aşırı Sağın Yükselişi, Metis Yayınları, Eylül 2014.

26. Fransa’da Milli Cephe, Danimarka’da Halk Partisi, Avusturya Özgürlük Partisi, Macaristan’da FIDESZ ve JOBBIK

27. Birleşik Krallık’da Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi, Polonya’da Hukuk ve Adalet Hareketi, Almanya’da Almanya için Alternatif Partisi

ara vermek istemesinin nedenlerinden biri de başta Ukrayna olmak üzere Arap ayaklanmalarından sonra Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da dahil olmak üzere AB’nin yakın çevresindeki ülkelerde başlayan ve adeta bir “ateş çemberi” olarak nitelendirilen çatışmaları azaltabilmek ve istikrarsızlıkların organize suç, göç ve terör şeklinde kendisine yansımalarını engelleyebilmek için mevcut komşuluk politikasını gözden geçirerek etkin ve pragmatik hale getirmeyi zorunlu addetmesidir.²⁸ Bu nedenle insan gücü ve mali kaynakların bu alana yoğunlaşması planlanmakta, bu da genişlemenin bir süre ertelenmesi yönündeki görüşleri olumlu etkilemektedir.

Bütün bu unsurlar AB’nin genişleme sürecine beş yıllık bir ara vermesi yönünde bir açıklama yapılmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda Türkiye nasıl konumlandırılabilir? Avrupa Komisyonu’nun yeni başkanı Juncker, genişlemenin beş yıl erteleneceğini belirttiği açıklamasında Türkiye’ye ilişkin tek bir söz etmemiş olsa bile yazılı olarak başkanlık önceliklerini açıklarken²⁹ özellikle temel özgürlükleri sınırlama eğilimi içinde olan bir Türkiye’nin üyelikten çok uzak olduğunu belirtmiştir. Türkiye’nin AB katılım sürecini her zaman desteklemiş olan Avrupa Parlamentosu başkanı Martin Schultz ise Türkiye de seçim süreçlerinde özellikle Twitter’ın kapatılması girişimine atıfta bulunarak Türkiye’nin kendini AB değerlerinden dramatik bir şekilde uzaklaştırdığı vurgusunu yapmıştır.³⁰ Avrupa Komisyonu’nun komşuluk politikası ve genişleme müzakerelerinden sorumlu yeni üyesi Johannes Hahn ise Türkiye’yi “çok önemli bir ortak” olarak gördüğünü ifade ederek katılım müzakerelerinin açık uçlu oluşuna dikkat çekmiş ve katılım müzakerelerinde ilerleme sağlanması için başta ifade özgürlüğü olmak üzere temel haklarda ilerleme sağlanmasının önkoşul olduğunu vurgulamıştır.³¹

AB’de resmi kimliği bulunmayan bazı Türkiye gözlemcileri ise daha ileri giderek eğer AB ilkelerden bağımsız gerçekçi bir politika (realpolitik) uğruna Kopenhag siyasi kriterlerinden vazgeçmezse Türkiye’nin AB’ye katı-

28. Michael Leigh, “A New Neighbourhood Strategy for Europe” and Ian Lesser, “Rethinking Mediterranean Strategy” in Ideas for Europe’s New Leadership, The German Marshall Fund of the United States, October 2014.

29. <http://juncker.epp.eu/my-priorities>

30. <http://www.euractiv.com/sections/eu-elections-2014/juncker-and-schulz-say-no-turkey-last-tv-duel-302278>

31. <http://www.euractiv.com/sections/eu-elections-2014/austrian-enlargement-commissioner-turkey-important-partner-us-308831>

lının çok zor olduğunu, çünkü ülkenin Kopenhag kriterlerine uyumdan çok uzak olduğunu belirtmektedirler.³²

Avrupa Komisyonunun AB'nin geleceğine yönelik olarak en son hazırladığı raporda³³ da genişleme konusuna yer verilmemiş, Türkiye ise Andorra, San Marino ve Monako ile aynı grupta, AB'nin gümrük birliği içinde olduğu ülkeler arasında yer almıştır.

32. Marc Pierini, "The West and President Erdoğan", Hürriyet Daily News, 14 August 2013.

33. European Commission, White Paper on the Future of Europe, 1 March 2017.

V. TÜRKİYE'DE AB ÜYELİĞİNİ DESTEKLEYEN KESİMLERİN SÜRECE BAKIŞI

Bu gelişmeler sonucunda Türkiye'de AB üyeliğini destekleyen kesimler arasında da büyük bir inançsızlık ve umutsuzluk oluşmuştur. Son zamanlara kadar AB hedefinin söylemde bir devlet politikası haline gelmesi bu kesimi Türkiye'nin AB katılım sürecinde artık ciddi ve kalıcı bir politika izleyeceği yönünde ikna edememiştir. Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyen kişi ve kurumlar bu konuda Türkiye ve AB'de karşılıklı siyasi iradenin varlığını sorgulamış ve Türkiye'nin AB değerlerinden ne anladığının, kendisini AB tarafından temsil edilen veya edilmeye çalışılan değerler sistemi içinde görüp görmediğinin ve AB ile ortak bir gelecek hedefleyip hedeflemediğinin açıkça ortaya konmasını arzulamışlardır.

Kısaca Türkiye'nin AB üyeliğinin faydalarına inanan ve toplum içindeki yüzdesinin çok da az olmadığı çeşitli araştırmalarla ortaya konan bu kesim, Türkiye'de AB katılım sürecine bir ivme verilmesi çabalarının sadece söylemde kalmasından endişe duymuşlardır. Türkiye'nin AB hedefinden tamamen vazgeçmemesinin arkasında Türkiye'nin ortasında yer aldığı istikrarsız coğrafyanın yarattığı kırılganlık ve ciddi güvenlik endişelerinin bulunduğu, Türkiye ekonomisindeki büyümeyi sürdürülebilir kılma ve yabancı yatırımcıların ülkeye güvenlerini tazeleme gibi amaçların da rol oynadığı düşüncesi yaygınlaşmıştır.³⁴

Bu kesimin Türkiye'nin tekrar AB katılım sürecine ciddi yaklaştığına yönelik inandırıcılık için bekledikleri AB'nin resmi söyleminde yer alan beklentileri ile örtüşmektedir: Öncelikle Kopenhag siyasi kriterlerinin hayata geçirilmesi konusunda somut adımlar atılması, özellikle de demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü, yargı bağımsızlığı ve basın özgürlüğü gibi evrenel değerlerin yerleşmesi için çaba gösterilmesi.

Son olarak Türkiye'nin AB katılım süreci önünde AB kaynaklı en büyük engel olan Kıbrıs Sorunu'nun çözümü konusunda Türkiye'nin nasıl bir stratejisi olduğu da bu kesim arasında hep merak konusu olmuştur.

Türkiye'de evrensel değerlerin yerleşmesinin AB eksenli bir politika ile mümkün olduğuna inanan bu kesimin³⁵ AB'ye de çok güven duyduğunu

34. Nigar Göksel, "Turkey's Turn Toward the EU: Superficial or Real", GMF, On Turkey Series, September 12, 2013

35. Kadri Gürsel, "Muhafif Türklerin Avrupa'yı Keşfi", Milliyet, 11 Eylül 2014

Türkiye'de evrensel değerlerin yerleşmesinin AB eksenli bir politika ile mümkün olduğuna inanan bu kesimin AB'ye de çok güven duyduğunu söylemek mümkün değildir.

söylemek mümkün değildir. Avrupa Komisyonu'nun genişleme sürecini beş yıl süreyle rafa kaldırdığını açıklaması, zaten beş yıl içinde üye olabilecek hiç bir aday ülke yokken aday ülkelerin cesaretini kırıcı bir açıklama olarak değerlendirilmektedir.

Bu kesimin AB'nin Türkiye'ye yönelik politikasında en fazla sorguladığı husus aynen Türkiye'nin AB üyeliği hedefinde olduğu gibi samimiyet konusudur. AB'nin üyelik kriterlerinin yerine getirilmesi koşuluna bağlı olarak Türkiye'nin üyeliğine yönelik siyasi iradesini ortaya koyması beklenmektedir. Adil ve saydam bir müzakere süreci beklemekte, bazı üye ülkelerin tek taraflı siyasi blokajlarının kaldırılmasını, özellikle de adalet ve temel haklar konularını kapsayan 23. ve 24. fasıllarda (Yargı ve Temel Haklar ve Adalet, Özgürlük ve Güvenlik) müzakerelerin açılmasını talep etmekte ve AB'nin bu konudaki tutumunu sorgulamaktadır. Bu konuda Türkiye'deki resmi görüşle paralel bir tutum gözlemlenmektedir.

Bütün bunlara karşın, Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyen kesim bile, şu anda Türkiye'nin katılım sürecinden konuşmanın anlamsız olduğunu, ilişkileri daha mütevazı kapsamlı işbirlikleri ile sürdürmenin daha gerçekçi bir yaklaşım olduğunu düşünmeye başlamıştır. Söz konusu kesim AB'nin atabileceği en önemli ve ilişkiler açısından en etkili adımın vizelerin kaldırılması olacağını ifade etmektedir.

Bu bağlamda, Türkiye'nin AB üyeliği perspektifine somut destek veren iş dünyasının özellikle üzerinde durduğu önemli konu da vizelerin kaldırılmasının yanı sıra gümrük birliğidir. Yukarıda atıfta bulunulan Gümrük Birliğinin güncelleştirilmesi konusunda somut adımların atılması Türkiye'de AB'ye karşı gözlemlenen güven kaybının giderilmesi açısından büyük önem taşıyacaktır.

VI. KATILIM ORTAĞINDAN STRATEJİK ORTAĞA

Türkiye'nin AB'deki geleceğinin gerek Türkiye'den gerek AB'den kaynaklanan nedenlerle, belirsizliğini korumakta olduğu bir dönemde AB, Türkiye'yi giderek "katılımı hedefleyen bir aday ülke" yerine, çok riskli bir bölgede yer alan ve bu nedenle istikrarlı olması gereken bir "stratejik ortak" olarak görmeye ve dış politikanın yanı sıra enerji ve göç gibi konularda da işbirliği yapmayı düşünmeye başlamıştır. Türkiye için de böyle bir yaklaşım çok da itici gelmemektedir. Artık bir "illüzyon" haline gelen katılım sürecinden bağımsız olarak taraflar arasında farklı alanlarda işbirliği yapılmasından karşılıklı güvenin yeniden inşa edilmesi ve her iki tarafa da somut faydalar sağlanması beklenebilir. Ancak böyle bir açılımın AB ile Türkiye vatandaşlarının en azından ciddi bir yüzdesi arasında karşılıklı güveni yeniden sağlayabilmesi için AB, Türkiye'ye yönelik politikasında bu güne kadar savunageldiği değerlerinden uzaklaşmamalıdır. Hangi alanlarda işbirliği yapılabilir/yapılmaktadır sorusuna cevap olarak ilk anda akla üç alan gelmektedir:

- Dış politika;
- Mülteci krizi ile mücadele;
- Gümrük Birliği'nin güncelleştirilmesi.

Dış Politikada İşbirliği

AB'nin Türkiye'yi stratejik ortak olarak görmesinin kaçınılmaz bir bileşeni olarak AB, Güney Komşuluk Politikası'nın (özellikle Doğu Akdeniz bölgesinde) gözden geçirilmesi sürecinde Türkiye ile işbirliği konusunda istekli davranmıştır. Bu durum 2010'da Arap Baharı ile başlayarak farklı bir bağlamda devam etmiştir. Başlangıçta Türkiye, AB katılım sürecinin de katkısıyla gerçekleşen ekonomik büyüme ve demokrasinin konsolidasyonu yönünde kaydettiği gelişmeyle AB ve bölge ülkeleri tarafından bir ilham kaynağı olarak görülmekteydi.³⁶ Türkiye o dönemde mezhepçi bir dış politika uygulamakta olduğu izlenimi vermek yerine nüfusunun önemli bir bölümü Müslüman olan, laik ve demokratik bir ülke olarak Arap dünyasında

36. Nilgün Arısan, "The Possibility of a 'Transformational Partnership' Between Turkey and the EU: Will 'Opportunity' Become a Reality?", *Europe, Turkey and The Mediterranean, Europe in Dialogue 2012/03, BertelsmannStiftung.*

Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyen kesim bile, şu anda Türkiye'nin katılım sürecinden konuşmanın anlamsız olduğunu, ilişkileri daha mütevazı kapsamlı işbirlikleri ile sürdürmenin daha gerçekçi bir yaklaşım olduğunu düşünmeye başlamıştır.

kısa süren dönüşüme AB ile birlikte katkı sağlayabilseydi hem bölgedeki etkinliği hem de AB ile ilişkileri açısından ciddi kazanımlar sağlayabilecekti; en azından karşılıklı güven tesisi açısından adımlar atabilecekti.

Şu anda ise Türkiye, yükselen otoriterlik eğilimi, azalan büyüme oranları, barış sürecinin durmuş olması gibi farklı sorunlarla karşı karşıyadır. Ülkenin dış kaynaklı sorunlarına gelince, üç milyonu aşan Suriyeli sığınmacıya ev sahipliği yapması, bölgedeki mezhepsel çatışmalara dahil olma ve Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) karşısında savunmasız kalma risklerini taşıması gösterilebilir.

AB Türkiye'yi yukarıda belirtilen koşullarda Güney Komşuluk Politikasına dahil edebilmek için fırsatlar ararken, İŞİD'le acil mücadele gereği ve Rusya'nın Suriye'ye askeri müdahalesiyle ortaya çıkan belirsizlikler gibi daha öncelikli konular gündeme geldi. Bu bağlamda sırf lojistik gerekçelerden ötürü dahi olsa Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki aşırılıkçı eğilimler ve kargaşa karşısında Türkiye'siz etkili bir Avrupa stratejisi tahayyül etmenin güç olduğunu iddia eden bir takım Avrupalılar, Türkiye'nin de ülke ve halkın güvenliğini tek başına sağlamasının olanaksız olduğunu öne sürerek Avrupa'ya yönelmesini beklemişlerdir.³⁷ Her ne kadar Avrupa'nın Türkiye'den beklentisi kimi zaman Avrupalı cihatçıların transit geçişini engellemeye yönelik beklentileri ile sınırlı kalmış ve Türkiye de işbirliği için AB'den ziyade ABD'ye, NATO'ya ve hatta son zamanlarda Rusya'ya yönelmiş olsa da dış politika alanında, karşılıklı güvenin inşası yönünde de başlangıç noktası teşkil edebilecek bir işbirliği için ilk bakışta nedenler mevcut gibi görünmektedir.

Her ne kadar karşılıklı ihtiyaçlardan kaynaklanan önemli bir potansiyel olsa da Türkiye'nin büyük ölçüde iç siyasetindeki koşulların da etkisiyle dış politikasının belirsiz bir rota çizmesinden dolayı güven sorununu aşmak zor gibi görünmektedir. Buna karşılık kendi krizleri ve ortak dış politika hedefi belirlemede yaşadığı güçlükler nedeniyle AB de Türkiye'nin karşı karşıya olduğu güvenlik krizlerinde önemli bir rol oynamaya hazır görünmemektedir. Böylece iki tarafın da uzun vadede stratejik hedefleri olmadığından, dış politikada kurumsallaşmış bir işbirliği en azından şu an için zor görünmektedir. Türkiye'nin AB'ye stratejik ortak olma olasılığının bir göstergesi olarak ülkenin AB deklarasyonlarına ve AB Konseyi karar-

37. Michael LEIGH, A New Neighbourhood Strategy for Europe in Ideas for Europe's New Leadership, German Marshall Fund of the United States, October 2014.

larına uyma oranına bakacak olursak, son yıllarda bu oranın azalmış olması (2010'da %74'ten 2016'da %44'e) bu alandaki işbirliği konusunda çok umut vermemektedir. Zaten şu anda Türkiye Avrupa'dan ziyade ABD ve Rusya ile işbirliği beklentisi içindedir.

Mülteci Krizinde İşbirliği

İlişkilerin geleceği konusunda umutların yitirildiği bir dönemde, AB İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana dünyada yaşanan en ciddi mülteci krizine oldukça hazırlıksız yakalandı ve 2015 yılında yaklaşık bir milyon mülteci alan Almanya'nın başını çektiği bazı AB ülkeleri mültecilerin önemli bir bölümüne sığınma hakkı veren ülkelerle etkileşimini artırma kararı aldı.³⁸ Buradaki temel amaç, Avrupa'ya düzensiz göç akışını engelleyerek iskan plan ve programları vasıtasıyla meşru sığınmacılardan bir kısmını AB'ye düzenli şekilde alacak bir süreç oluşturmaktır. Böylece göçmen akışı yavaşlatılabilecek, kamuoyunun tepkisini azaltılabilecek, oy kaybı ve AB'de ırkçı aşırı sağın yükselmesi engellenebilecekti. Beklentiler bu yöndeydi.

Türkiye'nin, yaklaşık 3 milyon Suriyeli "misafir" bulundurması ve Yunanistan üzerinden AB'ye yönelik düzensiz göçmen akışının önemli bir bölümünün Türkiye çıkışlı olması nedeniyle ülke doğal olarak AB'nin acilen işbirliğine gitmek istediği anahtar konumunda bulunmaktaydı.

AB'nin uzun süreden sonra ilk defa 29 Kasım 2015'de Türkiye ile gerçekleştirdiği zirve toplantısında tarafların mülteci krizine çözüm için yapacakları işbirliğinin parametrelerinin yer aldığı ortak eylem planı kabul edildi ve bu alanda işbirliği yapması karşılığında Türkiye ile ilişkilerde atılacak olumlu adımlar açıklandı. Türkiye, yasadışı yollarla AB'ye girmeye çalışan göçmenleri geri alacak, ülkede "geçici koruma" altında bulunan "misafirler" in, özellikle de Suriye'lilerin sosyo-ekonomik durumlarını iyileştirecek; işgücü pazarına erişimleri için çalışma izni verecek, insan kaçakçılığının önlenmesi için AB ile işbirliği yapacaktı ve AB'de de isteyen üye ülkeler 29 Kasım 2015 öncesi Türkiye'ye girmiş bulunan belirli sayıda nitelikli mülteciyi kabul edecekti. Buna göre, AB Suriye'li "misafirlerin" Türkiye ile daha sağlıklı bir bütünleşme sağlayabilmeleri için 3 Milyar Avro'luk bir yardım yapacak, Türkiye ile vizelerin kalkması için

Türkiye'nin, yaklaşık 3 milyon Suriyeli "misafir" bulundurması ve Yunanistan üzerinden AB'ye yönelik düzensiz göçmen akışının önemli bir bölümünün Türkiye çıkışlı olması nedeniyle ülke doğal olarak AB'nin acilen işbirliğine gitmek istediği anahtar konumunda bulunmaktaydı.

38. The Roots of Europe's Refugee Crisis, Carnegie Europe, Carnegie Endowment for International Peace, 1 Ekim 2015

hazırlıklar hızlanacak ve katılım süreci canlandırılmaya çalışılacaktı. Bu kararlar doğrultusunda iki tarafta da çalışmalar başladı ve 14 Aralık 2015 tarihinde iki yıldan sonra ilk defa bir müzakere faslı (17. Fasıl: Ekonomik ve Parasal Politika) açıldı.

Bu gelişmeleri takiben 7 Mart 2016 tarihinde gerçekleşen yeni bir zirvede Türkiye yukarıda bahsi geçen eylem planının yükümlülüklerini tam anlamıyla yerine getirmek için yeni taleplerle ortaya çıktı ve 18 Mart 2016 tarihinde taraflar arasında yeni ve daha kapsamlı bir anlaşmaya varıldı.

Söz konusu anlaşmanın ana unsurları şöyle sıralanabilir:

Türkiye'den Yunanistan'a 20 Mart'tan sonra giden düzensiz göçmenlerin başvuruları teker teker incelenerek uluslararası hukuk ve AB müktesebatı gereğince iltica başvuruları kabul edilmeyenler Türkiye'ye geri gönderilecek;

Yunanistan'dan Türkiye'ye geri gönderilen her bir Suriyeli için, AB Türkiye'den bir mülteci alacak, şimdilik AB tarafından 72 bin kişiyle sınırlanan bu Suriyelilerin sayısı söz konusu sınıra yaklaşırsa sistem gözden geçirilecek, bu sınırı aşarsa mekanizma sonlandırılacak;

AB tarafından Türkiye vatandaşlarına uygulanan vizelerin kaldırılmasına yönelik yol haritasının tüm koşullarının Nisan ayında yerine getirilmesine bağlı olarak Avrupa Komisyonu vize serbestisi için nihai değerlendirmeyi yaparak AB Bakanlar Konseyi ve Avrupa Parlamentosu'nun onayına sunacak;

AB, 29 Kasım 2015'de alınan karar doğrultusunda Türkiye'ye yapılacak 3 milyar Avro'nun geçici koruma altındaki Suriyelilerin sağlık, eğitim, altyapı, gıda vb. alanındaki gereksinimlerini karşılamaya yönelik projeleri için kullanımını hızlandıracak, bu miktar söz konusu proje alanlarında kullanılıp tüketildiğinde, 2018 yılı sonuna kadar 3 milyar Avro daha verilecek;

Katılım müzakerelerinin canlandırılmasına yönelik karar doğrultusunda, 33 sayılı Mali ve Bütçesel Hükümler faslı bu yılın ilk yarısında açılacak.

Söz konusu anlaşma yaklaşık bir yıl önce taraflar tarafından kabul edildiğinde, Türkiye'nin taleplerinin yerine getirildiği, Almanya'nın, özellikle

Almanya Başbakanı Angela Merkel'in ve Yunanistan'ın üstündeki baskıyı hafifleten, sınırlı sayıda mültecinin hayatını riske atmadan AB'ye ulaşabileceği bir olanak olarak algılanmıştı. Ayrıca anlaşma Türkiye'ye uygulanan vizelerin kaldırılması ve katılım müzakereleri sürecinin canlandırılması yönünde de önemli bir adım olarak nitelendirilmekteydi. Ancak üstünden bir yıl geçtikten sonra, AB'ye giden yasa dışı göçmenlerin sınırlandırılması (Avrupa Komisyonu verilerine göre anlaşma öncesinde Türkiye üzerinden giden kaçak göçmen sayısı 1 milyon kişi civarındayken bu sayı bu gün 28 bin kişiye düşmüştür³⁹) ve AB'nin Türkiye'de bulunan Suriyeli "misafirler" in yaşam koşullarını iyileştirilmesi için sağladığı fonlar (AB'nin vadettiği 3 milyar Avro'nun 1.5 milyar Avro'sunun sözleşmeleri yapılmış, bunun 750 bin Avro'su çeşitli projeler bazında dağıtılmıştır⁴⁰) açısından başarılı olan anlaşma günümüze ve geleceğe yönelik bir çok soru işareti de barındırmaktadır.

Anlaşmanın Türkiye'nin katılım sürecini canlandıracağı beklentisi en sorunlu alanlardan biridir. Bu güne kadar Türkiye-AB katılım müzakereleri sürecinde on altı fasıl açılmış, bir fasıl 2006 yılı Haziran ayında kapanmıştır. Türkiye Kıbrıs'a limanlarını ve havaalanlarını kapalı tuttuğu için AB'nin 2006 yılı sonunda aldığı bir karar gereği hiçbir fasıl kapanmamaktadır. On dört fasıl (sekiz tanesi AB tarafından, 6 tanesi de Kıbrıs tarafından tek taraflı olarak) bloke durumdadır. Hiç bir siyasi engele takılmadan açılabilircek üç fasılda da (rekabet, kamu alımları, sosyal politikalar ve istihdam) Türkiye açılış koşullarını yerine getirmemektedir.

AB ile 2016 yılının Mart ayında varılan anlaşma gereği Türkiye'nin talebi gereğince Kıbrıs tarafından tek taraflı bloke edilen ve katılım süreci açısından önemli fasıllar - 23 sayılı Yargı ve Temel Haklar ve 24 sayılı Adalet, Özgürlük ve Güvenlik- yerine, şu an için hiçbir aciliyet taşımayan 33 sayılı Mali ve Bütçesel Hükümler⁴¹ faslının açılmasına karar verilmesi bu konuda çok iyimser olunmasını engellemektedir.

39. DW, "EU lauds Turkey deal one year on, but activists remain highly critical", 17 March 2017, <http://www.dw.com/en/eu-lauds-turkey-deal-one-year-on-but-activists-remain-highly-critical/>

40. Facility for Refugees in Turkey: projects committed/decided, contracted, disbursed – Status on 01/03/2017 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20170109-facility_table.pdf

41. Bu alandaki müktesebat üyelikle birlikte AB bütçesine sağlanacak fonlar için gerekli mali kaynaklara (öz kaynaklar) ilişkin kuralları kapsamaktadır.

Ayrıca, katılım sürecinin canlanabilmesi için üç koşula bağlıdır:

- Türkiye’de özellikle hukukun üstünlüğü ve temel haklar alanında ciddi ilerleme kaydedilmesi;
- Anahtar AB üye devletlerinin genişleme politikasının değişmesi;
- Kıbrıs Sorununun çözümü.

Ayrıca, Türkiye, vatandaşlarına vizelerin kaldırılması için gerekli koşulları -ki bunların başında terörizm tanımının değiştirilerek gazeteci ve akademisyenlerin yazdıklarından ve söylediklerinden dolayı terör suçu ile yargılanmasının önlenmesi gerekmektedir- yerine getirmediği için vize muafiyetinin yakın zamanda gerçekleşmeyeceği de açıktır. Avrupa Komisyonu ve AB Bakanlar Konseyi nezdinde bu soruna kapalı kapılar ardında bir formül aransa da bu konuda onay vermesi gerekli olan Avrupa Parlamentosunun, Türkiye’de temel haklar alanında ciddi bir ilerleme olmadan vize serbestisini onaylaması çok mümkün görünmemektedir.

Türkiye de muhtemelen bu duruma ve bazı AB ülkeleri ile yaşanan son diplomatik krize karşı mülteci anlaşmasının uygulanmasına bir son vererek göçmenlerin AB ülkelerine gidişini kolaylaştırmak için sınır kontrollerinden vazgeçecek ve AB’ye yasa dışı yollarla giden göçmenleri geri almaktan vazgeçecektir. Türk Dışişleri ve AB Bakanları’nın son açıklamaları bu yöndedir. Ancak Türkiye’nin AB’ye karşı elindeki tek kozun bu olması nedeniyle, bu açıklamalara karşın mülteci anlaşmasından en azından kısa vadede iptal edilemeyeceği düşünülmektedir. AB’den bu konuda bir inisiyatif gelmesi ile neredeyse imkansızdır.

Ancak karşılıklı güven eksikliği ve değerlere ilişkin anlayış nedeni ile bu alandaki işbirliğinin de çok etkin olamayacağı düşünülmektedir. Ayrıca en son olarak Avrupa Adalet Divanının Türkiye ile AB arasında imzalanan anlaşmanın bir “centilmenlik anlaşması”ndan öteye gitmediği ve AB hukukunun bir parçası olmadığı yönündeki kararının⁴² da söz konusu işbirliğine katkı sağlamayacağı açıktır.

Gümrük Birliğinin Güncelleştirilmesinde İşbirliği

Yukarıda da değinildiği gibi iki tarafa da birçok potansiyel fayda sağlaya-

42. William Dotinga, “Challenge of EU- Turkey Refugee Agreement Tossed”, Courthouse News Service, 28 February 2017.

cak bu işbirliği alanında da çeşitli sorunlar mevcuttur. Her şeyden önce bu alanda müzakerelerin başlaması için AB Bakanlar Konseyinin Avrupa Komisyonuna yetki vermesi gerekmektedir ki bu konuda oylama sistemi ile ilgili çeşitli belirsizlikler mevcuttur. Oylama için oybirliği gerekirse Türkiye'deki ekonomik ve siyasi durum nedeniyle bunu onaylamayacaklarını şimdiden ihsas eden bazı AB ülkelerinin gümrük birliğinin güncelleştirilmesini engellemeleri beklenmelidir.

Avrupa Parlamentosu büyük olasılıkla Avrupa Komisyonuna insan hakları ve temel özgürlüklere ilişkin siyasi kriterleri de güncelleştirme sürecine dahil etmesini önerecek, bu öneri kabul görürse süreç iyice zorlaşacaktır. Parlamento AB'in üzerindeki yaptırım gücünün artık sanal nitelik taşıyan katılım müzakereleri aracılığı ile değil, ekonomik ilişkiler yoluyla olacağını düşünmekte, bu nedenle söz konusu ilişkilerin geliştirilmesine temel haklar ve hukukun üstünlüğüne ilişkin siyasi koşullar getirilmesini savunmaktadır. Ayrıca da salt ekonomik ve ticari işbirliği için bile hukukun üstünlüğünün yanı sıra şu anda göz ardı edilen ve uyumda zorlanılan saydamlık ve hesap verilebilirlik gibi ilkelerin de zorunlu olduğudur. Özellikle gümrük birliği içine alınması düşünülen kamu alımları alanında Türkiye'deki uygulamalar bu ilkelerin çok uzağındadır.

VII. İLİŞKİLERDEKİ SON GELİŞMELER

Son zamanlarda ilişkilerin iyice kötüye gitmesinde üç gelişmenin etken olduğu söylenebilir. Bunlar: AB'nin 15 Temmuz darbe girişimi karşısındaki gecikmeli ve sınırlı tepkisi, Türkiye'nin bu girişimden sonra aldığı tedbirlerin AB tarafından demokrasiden iyice uzaklaşılması şeklinde yorumlanması, Avrupa Parlamentosunun geçtiğimiz yılın sonunda Türkiye'nin katılım müzakerelerinin geçici olarak askıya alınması konusunda 37'ye karşı 479 oyla verdiği tavsiye kararı ⁴³ ve Türkiye'deki anayasa referandumudur.

15 Temmuz darbe girişimi, Türkiye'yi AB'ye daha yakınlaştıracığına, iki tarafta da karşılıklı bir antipati yaratarak ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Türkiye darbe girişimi sonrasında AB'den empati ve dayanışma beklemiş, AB ise bu girişime karşı sınırlı ve geç bir tepki vermiştir. AB, Türkiye'yi söz konusu darbe girişimini demokrasinin konsolidasyonu, siyasi reformlar ve ülkede birlik sağlamak için kullanmak yerine, ilan edilen ve uzatılan olağanüstü hal rejimi ile özgürlüklerin kısıtlanması yönünde adımlar atıldığı için eleştirmektedir. AB'nin bu kapsamda üzerinde durduğu konular arasında basın ve üniversiteler üzerindeki baskılar, korku kültürünün yaygınlaşması, parlamentonun devre dışı bırakılarak gücün merkezileşmesi bulunmaktadır.

Türkiye'de yetkililer AB tarafından çok eleştirilen olağanüstü hal kapsamındaki uygulamaları, olağanüstü halin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 15. maddesine dayanarak ilan edildiğini öne sürmekte, AB yetkilileri ise Türkiye'deki olağanüstü hal çerçevesinde alınan tedbirlerin amacını aştığını ifade etmektedirler. AB, 15 Temmuz darbe girişiminden sorumlu olanları ve girişimin bizzat içinde yer alanların cezalandırılmasını meşru görüyor. Ancak, 1950'den beri Avrupa Konseyi üyesi -hem de kurucu üyesi- ve 1999'dan beri AB aday üyesi olan Türkiye'nin hızla hukukun üstünlüğü, temel haklar ve adil yargılama ilkelerinden uzaklaşması, darbe girişimine olağanüstü hal rejimi çerçevesinde alınan önlemlerle orantısız tepki vererek tüm muhalifleri cezalandırma yoluna gitmesi; idam cezasının yeniden yasallaşması konusunda üst düzey açıklamalar yapılması ve de Lozan Antlaşması'nın eleştirilerek ülkenin mevcut sınırlarının tartışmaya açılmasının Türkiye'yi AB'den giderek uzaklaştırdığını düşünmektedir.

Avrupa Parlamentosu da Türkiye ile müzakerelerin askıya alınması yönündeki kararını benzer nedenlerle aldığını belirtmektedir. Avrupa Parlamen-

43. European Parliament resolution on the situation in Turkey (2016/2993(RSP))

tosu da herkes kadar bu kararının bağlayıcı olmadığını bilmektedir. Türkiye'nin AB'ye katılım müzakerelerinin kurallarını belirleyen ve AB müktesebatının bir parçası olan "Müzakere Çerçeve Belgesi"⁴⁴ nin 5. maddesi: "Birliğin temelini oluşturan özgürlük, demokrasi, insan haklarına ve temel özgürlüklere tam saygı ve hukukun üstünlüğü ilkelerinin Türkiye'de ciddi ve ısrarlı bir şekilde ihlal edilmesi durumunda, Komisyon, kendi tasarrufuyla veya Üye Devletlerin üçte birinin talebi üzerine, müzakerelerin askıya alınmasını önerebilir ve müzakerelerin tekrar başlaması için karşılanması gereken koşullara yönelik tekliflerde bulunabilir. Konsey, Türkiye'yi dinledikten sonra, müzakerelerin askıya alınıp alınmaması veya müzakerelerin yeniden başlaması için aranacak koşullarla ilgili bu tür bir öneriyi nitelikli çoğunluk esasına göre kararlaştıracaktır. Üye Devletler, Hükümetler arası Konferans'taki genel oy birliği şartından bağımsız olarak Hükümetler arası Konferans'ta Konsey kararına uygun olarak hareket edeceklerdir. Avrupa Parlamentosuna bilgi verilecektir" hükmünü taşımaktadır.

Bu hükme rağmen müzakerelerin askıya alınması yönünde bir tavsiye kararı alan Avrupa Parlamentosu AB üye devletlerinin özellikle mülteci krizi ile mücadelede işbirliği yapması nedeniyle Türkiye için böyle bir karar vermeyeceğinin bilincindedir. Bazı ülkeler de her ne kadar görüşmelerde olumsuz gelişmeler olsa da Kıbrıs'ta hala bir çözüm olasılığı görerek bazıları da müzakereler askıya alınırsa bir daha asla başlatılamayacağını –tekrar başlatma kararı oybirliği gerektirmektedir- bilerek böyle bir karar almayacaklardır. Ancak Avrupa Parlamentosu kanımızca Türkiye'nin evrensel değerlerden süratle uzaklaştığı bir dönemde hem Türkiye yöneticilerini hem de bu gidişata sırf mülteci anlaşması devam etsin diye göz yuman AB ülkelerini uyarmak istemiştir.

Söz konusu karar Türkiye'de genel olarak iki tür tepki ile karşılanmıştır: Kararı toptan ret edip hükümsüzdür diyenler ya da bu karar neticesinde Türkiye'de Avrupa karşıtlığının güçlenmesinden endişe edenler. Bazı AB uzmanları da "Avrupa Parlamentosu önemli bir AB kurumu değil", "AB içinde bile demokratik meşruiyeti tartışılıyor" gibi yorumlar yapmışlardır. Oysa Avrupa Parlamentosu - her ne kadar birçok ilke ve değerini yitiriyor olsa da- AB içinde "kuvvetler ayrılığı" ilkesinin bir gereği olarak karar alma sürecindeki ağırlığını giderek artırmaktadır. AB'de artık birçok karar, AB Bakanlar Konseyi ve Avrupa Parlamentosu tarafından ortak verilmektedir.

44. Negotiation Framework of Turkey https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/turkey/st20002_05_tr_framedoc_en.pdf, October 2005

Avrupa Parlamentosu kanımızca Türkiye'nin evrensel değerlerden süratle uzaklaştığı bir dönemde hem Türkiye yöneticilerini hem de bu gidişata sırf mülteci anlaşması devam etsin diye göz yuman AB ülkelerini uyarmak istemiştir.

Türkiye'nin AB ile yaptığı mülteci anlaşması karşısında temel beklentilerinden biri olan vize muafiyeti konusunda Parlamentonun da onayı gerekmektedir. Ayrıca "biz de gümrük birliğini gözden geçirip geliştirerek yolumuza devam ederiz" diyenlerin hatırlaması gereken bir gerçek de yeni anlaşmanın da Avrupa Parlamentosu onayından geçecek olduğudur.

Son günlerde Türkiye-AB ilişkilerini dönülemez bir yola sokma olasılığı yüksek olan bir gelişme de Türkiye'de referanduma sunulan anayasa değişiklikleridir. Söz konusu değişiklikler Türkiye'nin yönetimini parlamenter sistemden Türkiye'ye özgü bir başkanlık sistemine dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Bu konuda AB ülkelerinde yapılacak kampanyaların kısıtlanması konusunda oluşan diplomatik kriz bir şekilde aşılabilsen bile söz konusu değişikliklere ilişkin olarak 11 Mart 2017'de yayımlanan Venedik Komisyonu Raporu⁴⁵ ve bu raporun temel argümanlarının AB tarafından da dile getirilmesi, değişikliklerin referandumda % 51,3'lük bir oyla onaylanmasının ardından AB ve Avrupa Konseyi ile ilişkilerin iyice gerileceğine işaret etmektedir.

1990 yılında Avrupa Konseyi bünyesinde özerk olarak kurulan Venedik Komisyonu, yani 'Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu' demokrasi ve hukuk değerlerini korumak ve bu alandaki standartları yukarı çekmek amacıyla Avrupa Konseyi üyelerine bağımsız görüş hazırlamakta ve bu görüşleri Konsey ve AB tarafından ciddiye alınmaktadır. Her ne kadar Türkiye'de yetkililer tarafından tek taraflı olarak nitelendirilse de rapor referanduma sunulacak anayasa değişikliklerinin Türkiye'de kuvvetler ayrılığını, denge ve denetleme mekanizmalarını ciddi bir şekilde zayıflattığı tezini dile getirmektedir. Rapor anayasa değişikliklerinin katılımcı bir yöntemden uzak olarak Olağanüstü Hal rejimi döneminde hazırlanarak referanduma sunulmasını yöntem olarak eleştirmiş ve "önerilen sistemin otoriter ve şahsi bir rejime dönüşmesinin tehlikelerini" vurgulamak istediğini belirtmiştir. AB de bu konuda 13 Mart'da yaptığı açıklamada⁴⁶, raporda dikkat çeki-

45. European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission) , Turkey Opinion, On The Amendments To The Constitution Adopted By The Grand National Assembly On 21 January 2017 And To Be Submitted To A National Referendum On 16 April 2017 , Adopted By The Venice Commission At Its 110th Plenary Session (Venice, 9-11 March 2017)

46. Joint statement by High Representative/Vice-President Federica Mogherini and Commissioner Johannes Hahn on the Venice Commission's Opinion on the amendments to the Constitution of Turkey and recent events, http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-17-588_en.htm

len hususların endişe uyandırdığını ve yeni anayasa 16 Nisan’da referandumda kabul edilir ve uygulanırsa bunun Türkiye’nin AB üyeliği adaylığı ve Avrupa Konseyi üyeliği çerçevesinde değerlendirileceğini bildirmiştir. AB liderleri anayasa referandumunun kampanya sürecinde büyük ölçüde sessiz kalmışlardır. Ancak referandum ertesinde, Macaristan başbakanı Victor ORBAN dışında hiçbir AB lideri tebriklerini iletmemiştir. AB, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinin ön raporunda belirtilen yolsuzluk iddialarının araştırılmasını talep ederek resmi tepkisini söz konusu raporun iki ay içinde yayımlanacağı söylenen nihai versiyonunu gördükten sonra vereceğini belirtmiştir. AB, ön raporda değinilen “referandumun uluslararası normlara uymadığı” tespitini ciddiye almış, ayrıca referandum sürecinin adil olmadığı ve temel özgürlüklerin kısıtlandığı bir ortamda gerçekleştiğini de belirtmiştir. Her ne kadar, anayasa değişikliklerin seçmenlerin çok önemli bir bölümü tarafından red edilmesinin desteklenmesi gereken bir demokratik tepki olduğu AB siyasetçileri tarafından çeşitli ortamlarda dile getirilse de kabul edilen anayasa değişikliklerinden sonra Türkiye’nin katılım müzakerelerinin resmen olmasa bile fiilen bittiği yorumları yapılarak, ilişkilerin artık sadece işlevsel işbirliği alanlarında sürdürülebileceği ifade edilmiştir.

Buna ek olarak, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Denetim Komisyonu da Türkiye’nin 13 yıl sonra tekrar denetleme sürecine alınmasını önermiştir. Bu öneri Nisan ayı sonunda onaya sunulacaktır. Türkiye’nin 13 yıl sonra tekrar yeniden demokrasisi denetim altında bir ülke statüsüne girmesi olasılığı maalesef kuvvetlidir.⁴⁷

47. Avrupa Konseyi’nin halen denetim altında tuttuğu ülkeler arasında Arnavutluk, Azerbaycan, Bosna-Hersek, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Rusya, Sırbistan ve Ukrayna yer almaktadır.

Türkiye-AB ilişkilerini dönülemez bir yola sokma olasılığı yüksek olan bir gelişme de Türkiye’de referanduma sunulacak anayasa değişiklikleridir.

SONUÇ

Her ne kadar akli başında herkes uluslararası camiada saygın bir yer edinmek isteyen, demokratik ve ekonomik bakımdan gelişmiş bir Türkiye için AB çıpasının gerekli olduğunu düşünse de başka bir deyişle AB, demokrasi, temel hak ve özgürlükler ve hukukun üstünlüğü alanlarında yaşanan gerilemeyi tersine çevirecek, ülkenin iç barışını ve ekonomik istikrarını yeniden sağlama potansiyeline sahip dengeleyici bir unsur olarak görülse de Türkiye-AB ilişkilerinde en kötü senaryo gerçekleşmek üzeredir. Son zamanlarda ilişkiler ortak değerlerden ziyade ortak çıkarların yön verdiği⁴⁸ bir şekil almıştı ve katılım sürecine hiç benzemeyen bu süreçten her iki tarafta memnun görünmekteydi. Ancak son gelişmeler, ilişkilerin kötüleşmesine değil, hızla bir kopuşa doğru gittiğine işaret etmektedir. Taraflar artık bırakın ortak bir gelecek planlamayı, en temel evrensel değerler konusunda bile anlaşamamakta, söz konusu değerler farklı yorumlar getirmektedirler. Bu durum maalesef iki tarafta da ilişkilerin gelişmesini istemeyen popülistler tarafından kullanılmakta, iki tarafta da benimsenen popülist söylem karşılıklı birbirini besleyerek kopuş sürecini hızlandırmaktadır.

Bu gelişmeler olurken AB ve Türkiye'nin niteliği ve boyutları farklı olsa da ciddi bir kriz içinde olmaları da durumu daha da zorlaştırmaktadırlar. AB, etik, siyasi ve dayanışma ve bir ölçüde varoluşsal bir kriz içindeyken, Türkiye de son derece istikrarsız bir bölgede toplumsal uzlaşmadan iyice uzaklaşan, siyasi, ekonomik ve dış politika açısından ciddi sorunlarla uğraşan bir ülke konumundadır.

Her ne kadar müzakereleri sonlandırma konusunda resmi bir karar alınmamış olsa da müzakere süreci bir illüzyon olmaya devam etmekte ve Türkiye'nin AB'ye üyelik perspektifi en azından uzunca bir süre için gerçekçi olmaktan çıkmış görünmektedir.

Bu durum karşısında Türkiye'nin AB'den kopmasını haklı olarak siyasi ve ekonomik açıdan sakıncalı gören bazı uzmanların ilişkilerin nitelik değiştirerek enerji ve terörle mücadelede işbirliği ve kamu alımları, hizmetler ve tarım sektörlerini de içerecek şekilde güncelleştirilecek Gümrük Birliği ile devam etmesini öneriyorlar. Ancak, Türkiye'de demokrasi, ifade özgürlüğü ve hele de hukukun üstünlüğü ilkeleri benimsenmesi gereken evrensel

48. Dimitar Bechev and Nathalie Tocci, "What They did not tell you at the EU-Turkey Summit", euobserver.com, 1 December 2015, <https://euobserver.com/opinion/131330>

değerler olarak değil de “batı tarafından empoze edilen kültürel değerler” olarak görülmeye devam ettiği sürece ve taraflar arasında hayli zedelenmiş olan güven ilişkisi yeniden tesis edilmeden bu da zor görünmektedir. Unutulmaması gereken başka bir husus da salt ekonomik ve ticari işbirliği için bile hukukun üstünlüğünün yanı sıra şu anda göz ardı edilen ve uyumda zorlanılan saydamlık ve hesap verilebilirlik gibi ilkelerin de zorunlu olduğudur. Özellikle gümrük birliği içine alınması düşünülen kamu alımları alanında Türkiye’deki uygulamalar bu ilkelerin çok uzağındadır. Ayrıca AB Bakanlar Konseyinin Gümrük Birliği’nin güncelleştirilmesi müzakereleri için henüz Avrupa Komisyonuna yetki vermediğini de dikkate almak gerekmektedir. Bu yetki için gerekli oy mekanizmasının oy birliği mi nitelikli çoğunluk mu olduğu konusunda henüz bir uzlaşma yoktur. Oylama için oy birliği gerekirse Türkiye’deki ekonomik ve siyasi durum nedeniyle bunu onaylamayacaklarını şimdiden ihsas eden bazı AB ülkelerinin Gümrük Birliği’nin güncelleştirilmesini engellemeleri beklenmelidir. 16 Nisan referandum sonuçlarından sonra bu eğilimin daha da güçleneceği söylenmektedir.

Böyle bir dönemde AB’den beklenmesi gerekeni ise esasında AB, geçtiğimiz yılın Haziran ayında yayınladığı “Global Strateji”⁴⁹de ifade etmiştir. Bu stratejide Türkiye’nin dayanıklılığının artırılmasının AB için hayati önem taşıdığı belirtilerek bu konuda özellikle ciddi hükümet krizlerinin ve büyük ekonomik ve toplumsal sorunların hedef alınacağı belirtilmiştir.

Ancak gerçekçi olmak gerekirse, şu anda devletlerarası bir ilişki yerine sivil toplum kurumları arasında yapılacak bir işbirliği ile ilişkilerdeki kopuşu önlemeye çalışmak ya da söz konusu kopuşun ileride ilişkilerin tekrar rayına oturmasını engellemesini önlemek en akılcı yöntem olarak görülmektedir.

AB’de Türkiye’ye yönelik üç bakış açısı bulunmaktadır:

Türkiye’nin AB üyeliğine baştan beri kategorik olarak karşı olup ülkedeki mevcut durumu bahane ederek ilişkileri tamamen koparmak isteyenler;

Türkiye’ye reel politik açılarından, stratejik ortak ve özellikle mülteci krizinde işbirliği açısından yaklaşım Türkiye’deki demokrasi, hukukun

AB, etik, siyasi ve dayanışma ve bir ölçüde varoluşsal bir kriz içindeyken, Türkiye de son derece istikrarsız bir bölgede toplumsal uzlaşmadan iyice uzaklaşan, siyasi, ekonomik ve dış politika açısından ciddi sorunlarla uğraşan bir ülke konumundadır.

49. A Global Strategy for the European Union, <https://europa.eu/globalstrategy/en/global-strategy-foreign-and-security-policy-european-union>, June 2016

üstünlüğü, temel haklar gibi alanlardaki gerilemeyle ilgilenmeyenler;

Türkiye'yi sadece stratejik ortak olarak değil gerçek bir ortak olarak görüp üyelik kriterlerini yerine getiren bir Türkiye'nin üyelik hakkına sahip olduğunu düşünen bir kesim. Bu kesim Türkiye'deki olumsuz gelişmeleri yapıcı bir şekilde eleştirerek ilişkileri koparmamaya dikkat etmektedir.

İçinde bulunduğumuz ortamda acilen yapılması gereken Türkiye'ye yönelik ikinci ve üçüncü bakış açısını benimseyen kesimlerle Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının bir araya gelerek taraflar arasındaki kopuşun ekonomik, siyasi ve güvenlik açılarından maliyetini belirlemeye çalışmalarıdır. Aksi takdirde nevi şahsına münhasır olan ve bölge ve dünya barışı açısından büyük önem taşıyan bu ortaklık son bulacaktır.

Kaynakça

A Global Strategy for the European Union, <https://europa.eu/globalstrategy/en/global-strategy-foreign-and-security-policy-european-union>, June 2016.

Ahmet Evin, "Introduction" in Turkey and the European Community, eds. Ahmet Evin and Geoffrey Denton (Opladen: Leske u. Budrich, 1990)

Atila Eralp, Turkey and the European Union in the Post Cold War Era. "Turkey's New World", (2000).

Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2013-2014, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/strategy_paper_2013_en.pdf.

Dimitar Bechev, The Periphery of the Periphery: The Western Balkans and the Euro Crisis, Policy Brief (London, United Kingdom: ECFR, August 2012).

Dimitar Bechev and Nathalie Tocci, "What They did not tell you at the EU-Turkey Summit", euobserver.com, 1 December 2015, <https://euobserver.com/opinion/131330>

DW, "EU lauds Turkey deal one year on, but activists remain highly critical", 17 March 2017, <http://www.dw.com/en/eu-lauds-turkey-deal-one-year-on-but-activists-remain-highly-critical/>

European Commission, White Paper on the Future of Europe, 1 March 2017.

European Parliament resolution on the situation in Turkey (2016/2993(RSP))

European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission) , Turkey Opinion, On The Amendments To The Constitution Adopted By The Grand National Assembly On 21 January 2017 And To Be Submitted To A National Referendum On 16 April 2017 , Adopted By The Venice Commission At Its 110th Plenary Session (Venice, 9-11 March 2017)

Facility for Refugees in Turkey: projects committed/decided, contracted, disbursed – Status on 01/03/2017 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20170109-facility_table.pdf

Financial Times, "Turkey, the Crisis Candidate", January 9, 2017.

Heinz Kramer, *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States*. (Washington: The Brookings Institution, 1999).

Jean-Claude Juncker, “A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change,” European Commission (July 2014). http://ec.europa.eu/about/juncker-commission/docs/pg_en.pdf.

Joint statement by High Representative/Vice-President Federica Mogherini and Commissioner Johannes Hahn on the Venice Commission’s Opinion on the amendments to the Constitution of Turkey and recent events, http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-17-588_en.htm

Kadri Gürsel, “Muhafif Türklerin Avrupa’yı Keşfi”, *Milliyet*, 11 Eylül 2014.

Kemal Kirişçi ve Sinan Ekim, “Why an EU-Turkey Customs Union Upgrade is Good for Turkey”, German Marshall Fund, On Turkey Series, May 29, 2015.

Marc Pierini, “Europe and Turkey: Still Talking?,” *European Voice* , 17 October 2013.

Marc Pierini, “The West and President Erdoğan”, *Hürriyet Daily News*, 14 August 2013.

Mehmet Uğur, *The European Union and Turkey: An Anchor/Credibility Dilemma*, (UK, Ashgate Pub Ltd, 1999)

Michael Leigh, “A New Neighbourhood Strategy for Europe” and Ian Lesser, “Rethinking Mediterranean Strategy” in *Ideas for Europe’s New Leadership*, The German Marshall Fund of the United States, October 2014.

Michael Leigh, *A New Neighbourhood Strategy for Europe in Ideas for Europe’s New Leadership*, German Marshall Fund of the United States, October 2014.

Negotiation Framework of Turkey, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/turkey/st20002_05_tr_framedoc_en.pdf, October 2005

Nigar Göksel, “Turkey’s Turn Toward the EU: Superficial or Real”, *GMF, On Turkey Series*, September 12, 2013

Nilgün Arısan, “Turkey and the EU: A ‘Unique Partnership’”, *AICGS, Ger-*

man American Issues; No.16, the American Institute for Contemporary German Studies , 2014.

Nilgün Arısan, “Türkiye ve AB Arasındaki Yeni Ortaklık İlişkisi”, Türkiye Mimar Mühendisler Odası Yayını, 1995.

Nilgün Arısan and Atila Eralp, “What Went Wrong in the Turkey-EU Relationship” in Another Empire? ed.

Nilgün Arısan, “The Possibility of a ‘Transformational Partnership’ Between Turkey and the EU: Will ‘Opportunity’ Become a Reality ?”, Europe, Turkey and The Mediterranean, Europe in Dialogue 2012/03, BertelsmannStiftung.

NTV, “AB’den Gümrük Birliği Açıklaması”, 21 Aralık 2016, http://www.ntv.com.tr/ekonomi/abden-gumruk-birligi-aciklamasi,I_yoINtTYk2xMOFVaVP-yiA

Senem Aydın-Düzgıt and Nathalie Tocci, Turkey and the European Union, Palgrave, 2015.

The Roots of Europe’s Refugee Crisis, Carnegie Europe, Carnegie Endowment for International Peace, 1 Ekim 2015.

William Dotinga, “Challenge of EU- Turkey Refugee Agreement Tossed”, Courthouse News Service, 28 February 2017.

Zeynep Atikkan, Avrupa Benim: Batı Avrupa’da Aşırı Sağın Yükselişi, Metis Yayınları, Eylül 2014.

İnternet Kaynakları

<http://www.euractiv.com.tr/genisleme/article/bildtden-komisyonda-genislemekten-sorumlu-uye-bulunmamasna-tepki-030218>

<http://juncker.epp.eu/my-priorities>

<http://www.euractiv.com/sections/eu-elections-2014/juncker-and-schulz-say-no-turkey-last-tv-duel-302278>

<http://www.euractiv.com/sections/eu-elections-2014/austrian-enlargement-commissioner-turkey-important-partner-us-308831>

<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/27292500.asp>

https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/sites/near/files/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf

LİBERAL PERSPEKTİF ANALİZ

Sayı: 8, Mayıs 2017

NEVİ ŞAHSINA MÜNHASİR BİR ORTAKLIK: TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

Nilgün Arısan Eralp

📍 Turgut Reis Caddesi, No: 15/4 Mebusevleri Çankaya - Ankara

☎ 0312 213 24 00

✉ info@ozgurlikarastirmalari.com

f ozgurlikarastirmalari

🐦 ozgurlikar